

مؤلفه‌های تربیتی امید در کلام امام حسین و امام سجاد علیه السلام
منطبق با نظریه «امید» اسنایدر

مهدی میرزایی^۱، پروین روشنی‌نسب^۲، زینب حیدری‌زاده^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۱۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۲/۱۶)

چکیده

قیام عاشورا بشارت دهنده امید و حرکت رو به جلو برای اجرای حکومت اسلام ناب محمدی در کنار ظرفیت بالای حضرت سیدالشهداء در این زمینه است. هدف پژوهش حاضر، تحلیل محتوای مؤلفه‌های تربیتی امید در کلام امام حسین و امام سجاد علیه السلام مطابق با مؤلفه‌های نظریه امید، چارلز ریچارد ریک اسنایدر است. روش پژوهش تحلیل محتوای کیفی از نوع استقرایی و واحد تحلیل نیز کلام امام حسین و امام سجاد علیه السلام شامل: متون و تصاویر در دنیای مجازی و مکتوب است. یافته‌ها نشان داد که خداپاوری نقطه مشترک مؤلفه‌های امید است و به ترتیب مؤلفه‌های هدف‌گذاری (امید داشتن به خدا)، برنامه‌ریزی برای دستیابی به امید، اراده امید داشتن، صبر و تحمل سختی‌ها و شناسایی موانع راه‌ها برای رسیدن به هدف، در کلام امام حسین و امام سجاد علیه السلام مشهود است.

کلید واژه‌ها: اسنایدر، امام حسین علیه السلام، امام سجاد علیه السلام، تحلیل محتوا، نظریه امید.

mmirza1000@gmail.com

parvinroahaninasab@gmail.com

Heydarizadeh.Z@gmail.com

۱. کارشناسی ارشد برنامه ریزی آموزشی (نویسنده مسئول).

۲. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث.

۳. کارشناسی آموزش ابتدایی.

مقدمه

امید از ویژگی‌های اساسی زندگی آدمی است که باید از همان ابتدای زندگی، تقویت شود؛ در این بین کلام امامان معصوم نقش راهنما و هدایت‌گری دارند. یکی از مسائل و مشکلات بشر امروزی که می‌باید از منظر دین، واکاوی و به آن پاسخ داده شود، بحث امید و ایجاد نگرش مثبت در انسان‌ها نسبت به حوادث مختلف در زندگی است. امید از مهم‌ترین داشته‌های هر انسانی است. داشته‌ای که موجب می‌شود او با انگیزه و اراده‌ای قوی به انجام امور خود پرداخته و سهل‌انگاری نداشته باشد. منشأ امید شیوه تفکر و اندیشه هر فرد است. انسانی که از فلسفه حیات خود یعنی علت خلقت و هدف خود در این حیات آگاه بوده و در مسیر تحقق اهداف خود تلاش کند، امید در وجود او جوانه زده و از مسامحه در اعمال او جلوگیری می‌کند. انسان با این دید هر لحظه با خود می‌اندیشد که وظیفه او چیست و خود را موظف به انجام آن می‌داند، نه اینکه چنین بیندیشد که من نمی‌دانم لحظه دیگر زنده خواهم بود یا نه پس وظیفه‌ای برای من وجود ندارد. چنین فردی هنگام انجام کار تمام تلاش خود را به کار می‌گیرد چرا که نتیجه عمل خود را تا ابد می‌بیند و می‌داند سهل‌انگاری در آن جز ضرر نیست. پس توجه و درک نسبت به هدف زندگی، در انسان ایجاد امید کرده و انگیزه‌ای قوی به منظور انجام صحیح امور حیات در انسان به وجود می‌آورد. توجه به این نکته ضروری است که انجام وظیفه باید با در نظر گرفتن خداوند و خواست او از انسان باشد چرا که امید به خدا و رحمت او راهگشای انسان است.

مفهوم امید در قرآن در واژگان رجاء، طمع، مَنی و امل است. امید مطلوب مربوط به اموری است که در جهت رضای الهی و هماهنگ با واقعیت وجودی انسان است و امید نامطلوب مربوط به اموری است که رضای الهی در آن لحاظ نمی‌گردد و حاصل وسوسه نفس و القائات شیطان است. تعریف امید و مولفه‌های آن را می‌توان شامل هدف، مسیر و عامل به آن دانست (بهشتی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۵۷). امید، ضمن اینکه ایجاد تلاش هدفمند در آدمی است، تقویت و شادابی سلامت روان او را نیز تضمین می‌کند.

پیگیری این موضوع از این جهت مهم است که انسان به‌طور طبیعی برای مقابله با نگرانی‌ها و اضطراب‌های خود و برای تداوم آرامش و انگیزه لازم نیازمند به امید و تلاش است (محققان، ۱۳۹۶: ۵۷).

مؤلفه‌های امید از دیدگاه اسلام از نظر پژوهشگران حاضر را می‌توان شامل: (۱) داشتن هدف در زندگی (از زیر مؤلفه‌های رحمت الهی، سعادت در آخرت، معنویت و رسیدن به خدا و در کنار اهداف مادی)؛ (۲) تکیه‌گاه امید (خداوند)؛ (۳) اسباب امید (شامل اسباب مادی (رفاهیات و امکانات) و اسباب فرا مادی (معنویت، صبر، اخلاق، بصیرت، دعا و نیایش))؛ (۴) تلاش (شامل تحمل سختی‌ها و موانع)؛ (۵) برنامه‌ریزی و عمل مطابق با امید؛ (۶) دوری از شرک به خدا و (۷) اجتناب از امید کاذب.

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی - کاربردی و به روش تحلیل اسنادی و نیز تحلیل محتوا در پی پاسخ به سوالات زیر است: ۱. مؤلفه‌های نظریه امید اسنادی کدامند؟ ۲. در محتوای کلام امام حسین علیه السلام و سجاد علیه السلام تا چه میزان به مؤلفه‌های نظریه امید اسنادی توجه شده‌است؟ جامعه آماری این پژوهش، در بخش تحلیل اسنادی کلیه متون مرتبط با نظریه امید اسنادی بوده و در بخش تحلیل محتوا نیز کلام امام حسین علیه السلام و سجاد علیه السلام مورد بررسی قرار می‌گیرد.

پیشینه پژوهش

در زمینه تحلیل محتوای مؤلفه‌های امید می‌توان به مطالعات زیر اشاره کرد: نوری (۱۳۸۶ش) در مقاله «امید و آرزو در صحیفه سجادیه»، نشان داد که پرهیز از آرزوهای دور و دراز، اهتمام به عمل صالح و خطرات آرزوها و امیدهای دور و دراز و آرزوی داشتن فرزند صالح و صبر و تحمل مورد تأکید است. پژوهش خارانای آرانای و همکاران (۱۳۹۴ش) در مورد مفهوم امید در قرآن و روایات و نقش آن در تربیت انسان صورت گرفته است. نتایج پژوهش آنها مشخص کرد که امید حالتی نفسانی است که فرد امیدوار را به تلاش جدی وامی‌دارد و فرد با امید به نصرت الهی، آرامش در زندگی و تربیت صحیح خود دست می‌یابد. نتایج پژوهش احمدی و غلامحسین‌نژاد (۱۳۹۴ش)

مشخص کرد که امیدواری عاملی برای حرکت و تلاش انسان، بازگشت به خدا، مقدمه صبر و تحمل، دستیابی به معنای زندگی، هدف‌مندی زندگی، شکرگزاری، هموار شدن سختی‌ها، تکلیف‌مداری و کسب موفقیت، تأثیرگذاری از بیم‌های زیان‌بخش و مانعی برای بحران‌های روحی و افسردگی است و مهم‌ترین عوامل و دستیابی به امید شامل؛ ایمان، شفاعت اولیای الهی، انتظار ظهور منجی، هماهنگی آرزو با واقعیت، محبت و خدمت به خلق است. پژوهش شعبی (۱۳۹۷) در مورد آثار امید و رحمت از دیدگاه امام سجاد علیه السلام نشان داد که امید از دیدگاه این امام همام موجب رحمت، حرکت، آرامش صبر و تحمل و خدا محوری شده و امید به غیر خدا نبستن هم بسیار مهم است. خلیلیان شلمزاری (۱۴۰۰ش) در تحقیقش نشان داد که مدل مفهومی امید بر اساس آیات قرآن کریم می‌تواند بر مولفه‌هایی همچون هدف، تکیه‌گاه، اسباب امید، تلاش و تحمل سختی‌ها پایدار باشد و امید، احساس خوشایند کنونی است که انگیزه کافی در انجام اعمال لازم برای دستیابی به اهداف را تأمین می‌کند. عبداللهی پور و همکاران (۱۴۰۲ش) در مورد آثار روان‌شناختی امید از بعد فردی و اجتماعی با تأکید بر صحیفه سجاده‌یه تحقیق کردند و نشان دادند که بریدن از غیر خدا، کسب روحیه نشاط، آرامش و توکل از جمله پیامدهای سازنده امید است و امید داشتن علاوه بر داشتن دنیایی سالم به آخرتی پایدار و سعادت نیز منجر می‌شود. در پژوهش فکری خطیبی و همکاران (۱۴۰۲ش)، خدا به‌عنوان اصلی‌ترین مولفه تربیت انسان است و ترس و امید ویژگی‌های فطری انسانی‌اند و نبود هر یک تأثیر ناخوشایندی بر سعادت و معنویت انسان خواهد گذاشت و در کنار امید باید بیم از خدا، بیم از مقام خدا، بیم از لقاء خدا و بیم عقاب داشت. نتایج پژوهش آرکیدیا کانو و دی مارتینو (۲۰۱۷م)^۱ نشان داد که امید و شادکامی و تحلیل مولفه‌های آن نظیر: هدف‌مندی و داشتن برنامه‌ریزی نیازمند بهزیستی در امور بین فردی، جمعی، شغلی، جسمی، روانی و اقتصادی است و تحقق این موارد تحت تأثیر کیفیت، کمیت، عینیت و ذهنیت افراد در زندگی قرار دارد. با مطالعه و بررسی مولفه‌های امید، مشخص شد که بین نتایج پژوهش‌های مورد مطالعه با همدیگر،

1. Arcidiacino, C. Di Martino, S

همخوانی مطلوبی وجود دارد و جنبه نوآورانه پژوهش حاضر این است که چنین پژوهشی تا کنون در کشور انجام نگرفته است و تمرکز بر محتوای خاص کلام امام حسین (ع) و سجاد (ع)، به صورت (متون و تصاویر) از حیث کسب شناخت و تحلیل ابعاد ۵ گانه نظریه امید اسنایدر است.

امید در واقعه عاشورا و صحیفه سجادیه

از بارزترین پیام‌های نهضت عاشورا امیدآفرینی در جامعه از طریق تشخیص حق و باطل، هدایت و حمایت از مردم مظلوم، ایستادگی در برابر ظلم ظالمان و بیان نظر (آزادی) و احیای امر به معروف و نهی از منکر است که همگی این مولفه‌ها به دنبال آینده‌ای روشن و زندگی بهتر هستند. لذا حرکت امام برای احقاق حق اجتماعی است که امید در دل آنان ایجاد کند و از این جهت سبب تغییری بنیادین خواهد شد (ندای امید، ۱۳۹۸: ۴۹). آیا مقابله منظم و دقیق هفتاد و دو نفر مرد الهی در برابر سی هزار دشمن درس امید به ما نمی‌آموزد؟ نظم و مدیریت این واقعه عظیم به انسان می‌آموزد که هیچ‌گاه نباید از رحمت خداوند ناامید شد. رفتار امام در کربلا آینه تمام نمای سخن برادر بزرگوارشان امام حسن (ع) بود که: «برای دنیای خود چنان عمل کن که گویی برای همیشه زنده خواهی ماند و برای آخرت خود چنان عمل کن که گویی فردا خواهی مرد». امید به معنای انتظار چیزهای خوب، چشمداشت و توقع برای رخدادی مطلوب است که در ورای قیام‌ها همیشه موجب حرکت می‌شود؛ لذا حضرت سیدالشهداء فرمود: من برای جاه‌طلبی و کام‌جویی و آشوبگری و ستمگری قیام نکردم، بلکه برای اصلاح در کار امت جدم قیام کردم و می‌خواهم امر به معروف و نهی از منکر را به شیوه جد و پدرم اعمال و حرکت کنم. واقعه عاشورا با تمام سختی‌ها و مشقت‌ها، لحظه‌ای یأس و ناامیدی در وجود امام حسین (ع) به وجود نیاورد و حتی در میدان نبرد نیز امید در چهره و رفتار ایشان قابل مشاهده بود و سبب شد که امام تمام امور را با نظم اداره کنند.

روز عاشورا که امام بسیاری از یاران و اصحاب خود را از دست داده بودند،

وجودشان سرشار از امید به لطف و رحمت خداوند بود و عمل ایشان به گونه‌ای بود که گویی تا ابد در این جهان خواهند ماند و در عین حال برای آخرت به گونه‌ای عمل کرده بودند که در دنیا و آخرت جاودان شدند. مجموعه‌ای از عوامل دست به دست هم دادند اما امام حسین (علیه السلام) ناامید نشد و فرمود: «اللَّهُمَّ أَنْتَ تَقْتِي فِي كُلِّ كَرْبٍ، وَأَنْتَ رَجَائِي فِي كُلِّ شِدَّةٍ، وَأَنْتَ لِي فِي كُلِّ أَمْرٍ نَزَلَ بِي ثِقَةٌ وَعُدَّةٌ، كَمْ مِنْ هَمٍّ يَضْعُفُ فِيهِ الْفَوَاضِلُ وَتَقَلُّ فِيهِ الْحِيلَةُ، وَيُخْذَلُ فِيهِ الصَّدِيقُ وَيُسْمِتُ فِيهِ الْعَدُوُّ، أَنْزَلْتَهُ بِكَ وَشَكَّوْهُ إِلَّا بِكَ، رَغْبَةً مِنْنِي إِلَيْكَ عَمَّنْ سِوَاكَ، فَفَرَّجْتَهُ عَنِّي وَكَشَفْتَهُ، فَأَنْتَ وَلِيُّ كُلِّ نِعْمَةٍ، وَصَاحِبُ كُلِّ حَسَنَةٍ وَمُنْتَهَى كُلِّ رَغْبَةٍ؛ خداوند! تو تکیه‌گاه من در هر اندوه، و امید من در هر شدت و ناراحتی هستی، و تو در هر مشکلی که برای من پیش آید، پشت و پناه منی، چه بسا اندوهی که قلب، در آن ناتوان و چاره در آن اندک و دوست در آن خوار می‌شد و دشمن شماتت می‌کرد و من همه آنها را به پیشگاه تو آوردم و شکوه نمودم، تا از همگان بریده و تنها به تو رو آورده باشم و تو مرا از آن گرفتاری‌ها نجات بخشیدی، تو ولی هر نعمت، و صاحب هر کار نیک و خیر و منتهای هر مقصودی».

نمودهای زیبای امید را می‌توان در جواب حضرت زینب (س) به یزید که قصد تحقیر آن حضرت را داشت، مشاهده کرد: «ما رایت الا جمیلاً؛ چیزی ندیدم جز زیبایی». حضرت نشان داد که امید دارد و همه چیز را زیبا می‌بیند.

امیدواری در برابر ناامیدی

پس از آنکه امام حسین (علیه السلام) تصمیم به رفتن به کوفه گرفتند؛ ام سلمه از حضرت خواست که نروند چرا که پیامبر (صلی الله علیه و آله) برایش از عاقبت کار گفته بود. عبدالله بن مطیع نیز جلوی حضرت را گرفت تا ایشان را از رفتن منصرف کند! اما سیدالشهداء در اوج امید بود و تصمیم خود را گرفته بود و در مناجات با خداوند باری تعالی فرمود: «اللَّهُمَّ أَنْتَ تَقْتِي فِي كُلِّ كَرْبٍ، وَأَنْتَ رَجَائِي فِي كُلِّ شِدَّةٍ؛ بارخدا! تو تکیه‌گاه من در هر سختی هستی و تو امید من در هر شدت و سختی هستی».

نگاهی به واقعه عاشورا و سخنان امید آفرین سیدالشهداء

نهضت کربلا بر پایه توحید بنا شده است؛ و این مبنا در سراسر حرکت امام و اهل بیت ایشان نمایان است. عاشورا جلوه گاه توحید مداری و عرفان و پاکبختگی در راه خدا و هیچ انگاشتن ماسوای او است که در مناجات های امام حسین (علیه السلام) در روز عاشورا نیز منعکس شده است. حضرت سجاد (علیه السلام) می فرماید: هنگامی که لشکر دشمن به جانب پدر بزرگوارم رفت، ایشان دست به دعا برداشت و عرض کرد: «اللَّهُمَّ أَنْتَ تَقْتِي فِي كُلِّ كَرْبٍ وَ رَجَائِي فِي كُلِّ شِدَّةٍ وَ...؛ پروردگارا تنها تو در تمام پیش آمده های ناگوار مورد اطمینان من هستی و در هر سختی به تو امید دارم و تو در هر پیش آمدی که برای من اتفاق می افتد، یار و یاور من می باشی و اطمینان من به تو است. بسیاری از اندوه هایی که به من رو می آورد و قلب را ناتوان می کند و راه چاره را مسدود می سازد و دوست مرا تنها می گذارد و دشمن شماتت می نماید، همه را با توجه تو، بر خود هموار ساختم و به جز تو با دیگری به میان ن نهادم و به جز وصول به حضرت تو به دیگری اعتنایی ننمودم و تو درب گشایش را به روی من گشودی و کلید همه نعمت ها به دست تو است و تو ملازم هر نیکی، و غایت و منتهای هر میل و رغبت هستی».

امام در آخرین لحظات عمر خود نیز چنین با خداوند نیایش می کردند: «صَبْرًا عَلَى قَضَائِكَ يَا رَبَّ لَا إِلَهَ سِوَاكَ، يَا غِيَاثَ الْمُسْتَغِيثِينَ، مَالِي رَبِّ سِوَاكَ وَلَا مَعْبُودَ غَيْرِكَ، صَبْرًا عَلَى حَكْمِكَ يَا غِيَاثَ مَنْ لَا غِيَاثَ لَهُ، يَا دَائِمًا لَا نِفَادَ لَهُ، يَا مَجِيئَ الْمَوْتِ، يَا قَائِمًا عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ أَحْكَمَ بَيْنِي وَ بَيْنَهُمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ؛ در مقابل قضا و قدر تو شکایا هستم؛ ای پروردگاری که به جز تو خدایی نیست؛ ای فریاد رس دادخواهان که مرا جز تو پروردگار و معبودی نیست. بر حکم و تقدیر تو صابر و شکایا هستم. ای فریاد رس آن که فریاد رسی ندارد. ای همیشه زنده ای که پایان ندارد. ای زنده کننده مردگان. ای خدایی که هر کس را با اعمالش می سنجی، در میان من و این مردم حکم کن که تو بهترین حکم کنندگانی».

امام، یارانش را به حقیقت مرگ و دنیا و صبر کردن متذکر می شدند. در نقلی آمده است که امام سجاد (علیه السلام) فرمودند: هنگامی که روز عاشورا کار بر امام حسین (علیه السلام) سخت

شد، یاران آن حضرت به وی نظر کردند و دیدند روحیه آن بزرگوار بر خلاف آنان، قوی است؛ زیرا هر چه کار مشکل تر می شد، رنگ یاران دگرگون و اعضایشان لرزان و قلب های آنان بیشتر ترسان می شد؛ ولی رنگ امام حسین (ع) و یاران ویژه آن بزرگ مرد بر خلاف دیگران درخشنده تر می شد. اعضای آنان آرام تر می شد و قلب هایشان تسکین بیشتری می یافت. بعضی از آنان به یک دیگر می گفتند: حسین را بنگرید که اصلاً باکی از مرگ ندارد. آن جوانمرد بی نظیر در جوابشان فرمود: «صَبْرًا بَيْنِي الْكِرَامِ فَمَا الْمَوْتُ إِلَّا قَنْطَرَةٌ نَعْبُرُ بِكُمْ عَنِ الْبُؤْسِ وَالضَّرَاءِ إِلَى الْجَنَّةِ الْوَاسِعَةِ وَ...؛ ای بزرگواران! صبور باشید! زیرا مرگ نظیر یک پلی است که شما را از این رنج و سختی های دنیوی عبور می دهد و داخل بهشت وسیع و نعمت های همیشگی می نماید. کدام یک از شما نیست که دوست نداشته باشید از زندان به یک قصر عالی منتقل شوید! ولی مرگ برای دشمنان شما نظیر این است که از یک قصر عالی به یک زندان و عذابی منتقل گردد. پدرم از زبان مبارک رسول خدا برایم نقل کرد که فرمود: دنیا زندان مؤمن و بهشت کافر است. مرگ برای مؤمنین یک پل می باشد که ایشان به وسیله آن وارد بهشت خود می شوند و برای کفار یک پل می باشد که به واسطه آن داخل جهنم خود می گردند. من دروغ نمی گویم و دروغ هم برایم گفته نشده است».

ابن عساکر می نویسد: صبح عاشورا امام حسین (ع) در جمع یاران خود بعد از حمد و ثنای خدا چنین سخنرانی کرد: «عِبَادَ اللَّهِ اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مِنَ الدُّنْيَا عَلَى حَذَرٍ؛ بندگان خدا تقوا داشته باشید و از دنیا بر حذر باشید که اگر بنا بود همه دنیا برای یک نفر باقی باشد یا یک نفر برای همیشه در دنیا بماند، پیامبران برای بقاء، سزاوارتر و جلب خشنودی آنان بهتر و چنین حکمی خوشایندتر بود؛ ولی خداوند دنیا را برای امتحان خلق کرده و اهل آن را برای فانی شدن آفریده است. تازه هایش کهنه، و نعمت هایش زایل، و شادی و سرورش به غم و اندوه مبدل خواهد گردید. دنیا خانه ای پست و کوتاه مدت است؛ پس برای آخرت خود توشه بگیرید که بهترین زاد و توشه آخرت، پرهیزگاری و تقوای الهی است. پس تقوا پیشه کنید، تا رستگار گردید».

امام باقر (ع) فرمود: چون زمان مرگ پدرم رسید مرا به سینه چسبانید و فرمود: «پسر

جان همان سفارشی را به تو می‌کنم که پدرم [امام سجاد] هنگام مرگش به من کرد: «یا بُنَّیَّ إِيَّاكَ وَ ظَلَمَ مَنْ لَا يَجِدُ عَلَيْكَ نَاصِراً إِلَّا اللَّهَ؛ پسر جان! مبادا به کسی ستم کنی که جز خدا یاری ندارد». در نقل دیگر این جمله بیان شده است: «أَيُّ بُنَّیَّ اصْبِرْ عَلَى الْحَقِّ وَ إِنْ كَانَ مُرّاً؛ ای فرزند! در برابر حق صبر کن، اگر چه تلخ باشد».

مفهوم رجاء و جایگاه آن در نگاه امام سجاد علیه السلام

آدمی فطرتاً کمال‌طلب است، هرآنچه را که مطلوب و موجب کمال است، دوست دارد و به امید نیل بدان، تلاش می‌کند. زمانی انسان می‌تواند به کمال مطلوب خویش نائل گردد که علاوه بر تلاش و امیدواری، اسباب و شرایط بهره‌مندی از آن را نیز بشناسد. با شناخت اسباب و شرایط و بهره‌گیری از آنها و امید به رحمت الهی، و با تلاش صادقانه می‌توان امیدوار بود که فرد به «مطلوب» خویش نایل آید. این امید «صادق» است، اما انسان با صرف امیدواری و با تلاش بدون شناخت اسباب و شرایط بهره‌مندی از کمال، ره به جایی نمی‌برد. در واقع، امید چنین فردی «کاذب» خواهد بود. چهارمین مناجات از مناجات‌های خمس عشر مناجات راجین و امیدواران است که امام سجاد علیه السلام در آن، امید به خداوند و رحمت بی‌انتهای او را به تصویر می‌کشند. بی‌شک کسانی که بار گناه بر دوششان سنگینی می‌کند و پشیمانی و ترس از عذاب الهی سینه‌شان را سنگین ساخته، لازم است این مناجات شریف را با توجه بخوانند تا امیدوار به رحمت و مغفرت الهی گردند و با نور امید به خداوند، درصدد جبران کوتاهی‌ها و گناهان و حرکت در مسیر تعالی و کمال برآیند.

«رجاء» به معنای انتظار حصول خیر و میل بدان است. به تعبیر دیگر، وقتی انسان گمان دارد که در آینده نعمتی نصیب او می‌شود و از آن لذت می‌برد و بهره‌مند می‌گردد، احساس خوب و حالت مطلوب و شیرینی به وی دست می‌دهد که آن را «رجاء» و «امید» می‌نامند. در رجاء، چون خوف، دو ویژگی وجود دارد. یکی توجه به آینده، و از این‌رو، امید به گذشته تعلق نمی‌گیرد. دوم آنکه منشأ اصلی امید نیز لذت و شیرین‌کامی است که برای انسان حاصل می‌شود و بالعرض این حالت به چیزهای دیگر

نیز نسبت داده می‌شود. نقطه امید در صحیفه سجادیه، خدا است: امید به خدا (دعای ۵۱)، امید به رحمت (دعای ۱۶)، امید به عفو الهی (دعای ۴۷)، امید به شفاعت (دعای ۴) و امید به سعادت و نیک بختی (دعای ۴۷) (فکری خطیبی و همکاران، ۱۴۰۲: ۶).

چارلز ریچارد ریک اسنایدر

چارلز ریچارد ریک اسنایدر^۱ روانشناس برجسته آمریکایی و پیشرو در زمینه روانشناسی مثبت‌گرا بود. او در سال ۱۹۴۴ به دنیا آمد و به‌عنوان استاد برجسته روانشناسی بالینی رایت در دانشگاه کانزاس خدمت کرد و سردبیر مجله روانشناسی اجتماعی و بالینی بود. اسنایدر به دلیل کارش در تلاقی روانشناسی بالینی، اجتماعی، شخصیت و سلامت شناخته شده بود. نظریه‌های تأثیرگذار او در مورد امید و بخشش، و همچنین پاسخ‌های انسانی به بازخورد شخصی و نیاز به منحصر به فرد بودن، به شناخت بیشتر وی کمک کرده است. او از طرفداران نظریه امید بود که بر تفکر هدفمند تأکید می‌کند و تفکر مسیری (یافتن مسیرهای رسیدن به اهداف مطلوب) را با تفکر عاملی (انگیزه استفاده از آن مسیرها) ترکیب می‌کند. اسنایدر در تألیف ۲۳ جلد کتاب مشارکت داشته که شش جلد از این کتاب‌ها در خصوص امید به رشته تحریر درآمده است. یکی دیگر از موضوعات پررنگ در کتاب‌های اسنایدر روانشناسی مثبت است؛ می‌توان گفت کتاب روانشناسی مثبت وی اولین کتاب در این حوزه است. یکی دیگر از فعالیت‌های ماندگار او سردبیری مجله روانشناسی بالینی و اجتماعی به مدت دوازده سال است. همچنین وی در تنظیم ۲۶۲ مقاله مشارکت داشته است.

در اواخر سال ۲۰۰۵ سرطان اسنایدر تشخیص داده شد و در فاصله زمانی بسیار کوتاهی، یعنی کمتر از دو ماه بعد از تشخیص، در ژانویه ۲۰۰۶ درگذشت (قربانی، ۱۴۰۱: ۲).

نظریه «امید» اسنایدر

اسنایدر، نقش امید در زندگی امروز بشر را بسیار اساسی می‌دانست. وی سه مؤلفه

1. C.R Snyder

تفکر هدف، تفکر عامل و تفکر گذرگاه را از اجزای امید می‌دانست و چگونگی غالب شدن بر موانعی که در مسیر هدف مطلوب امید وجود دارد را باعث داشتن تفکر امیدوارانه تلقی می‌کرد (صالحی، ۱۳۹۳: ۱).

تئوری اسنایدر بر اساس ۵ مولفه کلیدی به نام‌های هدف‌گذاری، برنامه‌ریزی برای رسیدن به هدف، اراده برای رسیدن به هدف، شناسایی موانع راه و تحمل سختی‌ها و صبر در این مسیر بنا شده است. امیدواری پل زدن ذهنی به سوی اهدافی است که در آینده محقق می‌شود. امید مجموعه‌ای ذهنی مبتنی بر حس متقابل اراده و برنامه‌ریزی رسیدن به هدف است. امید، صرفاً یک حس خوشحال کننده نیست؛ بلکه مکانیزمی برای بقای ما انسان‌ها است که بدون آن نمی‌توانستیم در دنیا تاب بیاوریم. امید، یک هیجان مثبت است. سازه امید در روانشناسی کلاسیک، دارای مولفه‌های هدف (تفکر راهبردی)، انگیزه و ایجاد تغییر (تفکر عاملی) و راهیابی و جستجوی مسیرهای موفقیت (تفکرات گذرگاه) است (Snyder, 2002: 825). به اعتقاد اسنایدر، امید مانند سایر راه‌هایی که در کودکی و بزرگسالی آموخته می‌شود، آموختنی است. بنابراین ارتقای خود انگیزشی و هدف‌گزینی از جمله اجزای کلیدی پرورش امید است. هدف در این زمینه باید قابل دسترسی بوده و انگیزه برای اقدام به امید دست یافتن به هدف وجود داشته باشد (یعقوبی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۴۵).

در فرایند اهمیت یادگیری مفهوم امید و شادکامی در محتوای برنامه درسی مدارس باید به هیجانات و عواطف مثبت، درگیری و مشغولیت صحیح، روابط متقابل، معنا بخشی به زندگی، دستاورد و حضور، توجه کرد و این امر باعث بهبود و اجرای برنامه درسی مبتنی بر تئوری امید و شادکامی خواهد شد (Wei and others, 2024: 54).

در پژوهش حاضر، مبانی نظری کلی امید و تحقیقات مختلف در این زمینه، مورد مطالعه قرار گرفته تا مولفه‌های کلیدی استخراج شوند؛ سپس محتوای آنها با توجه به این چارچوب تحلیل می‌شود تا نشان دهد محتوای کلام امام حسین علیه السلام و سجاد علیه السلام تا چه اندازه با توجه به آموزش‌های همه‌جانبه و جهان‌نگر مولفه‌های امید، تدوین شده‌اند. به‌طور مشخص‌تر، تا چه میزان در متن محتوای کلام امام حسین علیه السلام و سجاد علیه السلام به مولفه‌های مختلف مربوط به نظریه امید اسنایدر توجه شده است.

مولفه‌های تربیتی امید در کلام امام حسین و امام سجاد علیهما السلام

پیام عاشورا، امیدواری در هر شرایطی است. روحیه امید در میدان عاشورا، باعث نظم شد. در ذیل کلام امام حسین علیه السلام و سجاد علیه السلام در مورد امید و امیدآفرینی مطابق با شاخص‌های پنج‌گانه نظریه امید اسنادی در مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

کلام امام حسین علیه السلام

﴿اللهم انت ثقتی فی کل کرب و انت رجائی فی کل شده؛ خداوندا! تو تکیه گاه من در هر اندوه و امید من در هر شدت و ناراحتی هستی: اشاره به هدف‌گذاری امید (موسوعه کلمات الامام الحسین (ع)، ص ۳۹۵).

﴿من حاول امرا بمعصیه الله کان افوت لمل یرجو و اسرع لمجى ما یحذر؛ آن‌که در هر کاری که نافرمانی خداست بکوشد امیدش را از دست می‌دهد و نگرانی‌ها به او روی می‌آورند: اشاره به اراده امید (مجلسی، ج ۲، ص ۳۷۳، ح ۳).

﴿لقد خاب من رضی دونک بدلا؛ هر کس به غیر تو (خدا) دل نبندد (امید ندارد) و زیان کرده است: اشاره به برنامه‌ریزی برای امید (همان، ۲۱۶/۹۵).

﴿قومی خدا را به امید پاداش نیایش می‌کنند، این عبادت بازرگان است. گروهی از روی ترس، بندگی می‌کنند، این نوع بندگی مخصوص بردگان است. مردمی خدا را از باب امید و سپاس از نعمت‌های او ستایش می‌کنند، این روش آزادگان است: اشاره به برنامه‌ریزی برای امید (تحف العقول، ص ۲۷۹، ح ۴).

﴿صاحب وقار آن نیست که از اصلاح دوری گزیند بلکه با وقار کسی است که همواره برای رستگاری امیدوار به خدا و مهربانی آن باشد: اشاره به اراده برای امید.

کلام امام سجاد علیه السلام

﴿بار خدایا، امیدم را از خود قطع مکن: اشاره به هدف‌گذاری امید (دعای ۱۳، صحیفه سجاده).
﴿خدایا، هرگز رشته امیدم از تو قطع نخواهد شد: اشاره به اراده امید (مناجاتی از صحیفه سجاده).

❦ خدایا! من با دل بریدن از همه کس، قلب خود را از یاد غیر تو پیراسته‌ام، و با تمام وجودم به تو روی آورده‌ام و امیدوارم: اشاره به برنامه‌ریزی امید (دعای ۲۸، صحیفه سجادیه).
❦ خدایا، من کسی هستم که به تو امید دارد حتی اگر تو را نافرمانی کرده باشد و امیدم به فراوانی بخشش تو قطع نمی‌شود: اشاره به هدف‌گذاری امید (مناجاتی از صحیفه سجادیه).
❦ ای (خدا) آن که امید امیدواران از او نمی‌گذرد: اشاره به هدف‌گذاری امید (دعای ۳۱، صحیفه سجادیه).

❦ بدان که امید آن است مشمول رحمت حق باشی، خداوند در هر حال، چه در حال حرکت و چه در حال سکون و آرامش و در هر عضو پیکرت که به حرکت درآوری و هر ابزاری که به کار می‌بری، بر عهده تو حقوقی دارد که تو را در میان گرفته‌اند، که بعضی از آن حقوق بزرگتر و پر اهمیت‌تر است: اشاره به اراده امید (رساله حقوق امام سجاد علیه السلام).

❦ ای خدایی که هر گاه بنده‌ای از او سوال کند عطا خواهد کرد و هر گاه امیدی به او داشته باشد به امیدش می‌رساند و هر گاه بر او توکل کند، امورش را کفایت کند: اشاره به هدف‌گذاری امید (مناجات چهارم، صحیفه سجادیه).
❦ خداوند! به گذشت تو مشتاق شده‌ام و به احسان و امید به تو اطمینان یافته‌ام: اشاره به اراده امید (دعای ۲۰، صحیفه سجادیه).

❦ رایت الخیر کله قد اجتمع فی قطع الطمع عما فی ایدی الناس؛ تمامی خیر را در قطع امید از آنچه در دست مردم است یافته‌ام: اشاره به برنامه‌ریزی برای امید (کلینی،: ۱۴۸/۲).

❦ گنهکار امیدوار به رحمت خداوند متعال به رحمت نزدیک‌تر است، تا عابدِ نومید: اشاره به شناسایی موانع راه‌ها برای امید (کنز العمال، ح ۵۸۶۹).

❦ آنکه در هیچ کاری به مردم امید نبندد و همه کارهایش را به خدا واگذارد، خداوند هر خواسته‌ای را که داشته باشد اجابت کند: اشاره به برنامه‌ریزی برای امید (همان، ۱۴۸/۲، ح ۳).

❦ خدایی که عفوش، بیشتر از عذابش و رضای او فراوان‌تر از خشم اوست،

امیدش بی‌انتهاست: اشاره به هدف‌گذاری امید (دعای ۱۲، صحیفه سجاده).

❦ کسانی که از درگاه او می‌گریزند (ناامید هستند) به سوی خود می‌خوانند: اشاره به هدف‌گذاری امید (دعای ۴۶، صحیفه سجاده).

❦ صبح عاشورا، چون امام حسین (ع) چشم گشود و لشکر را دید، دستانش را بالا برد و گفت: خداوندا! تو تکیه‌گاه من در هر سختی و امید من در هر گرفتاری هستی. در هر امری که بر من درآمده، تو تکیه‌گاه و ساز و برگ منی: اشاره به اراده امید داشتن (مفید، ۱۴۱۴: ۹۶/۴).

❦ سرورم! چون به گناهان خود می‌نگرم، بیمناک می‌شوم و چون به بخشش تو می‌نگرم صبر و (امید) می‌بندم: اشاره به صبر و تحمل سختی‌ها (مجلسی،: ۹۸/۸۳).
 از سخنان امام حسین (ع) و امام سجاد (ع) در مورد امید می‌توان دریافت که تغییر دست خداوند است و اوضاع ثابت نمی‌ماند. خداوند هر روز در یک شانی است و طلب صبر و نصر از خداوند اولین گام در امیدواری است. چنانچه آخرین کلام ابی عبدالله (ع) به اباذر این بود: عمو جان! فاسئل الله الصبر و النصر؛ از خدا بخواه دو چیز به تو بدهد، یکی صبر و دیگری نصر.

جدول ۱. مولفه‌های مرتبط با نظریه امید استایدر در محتوای کلام امام حسین (ع) و امام سجاد (ع)

ردیف	مولفه‌ها امید	فراوانی				
۱	اراده				۴	
۲	برنامه‌ریزی				۷	
۳	هدف‌گذاری				۷	
۴	شناسایی موانع راه‌ها				۱	
۵	صبر و تحمل سختی‌ها				۱	
	مجموع				۲۰	

نتیجه

امید، مهم‌ترین درس عاشورا است. امید نیروی محرکه جامعه و نیاز انسان است. ناامیدی باعث آسیب، وخامت و نابسمانی اجتماعی است. حضرت سیدالشهداء با توجه به همه مشکلات و نابسمانی‌هایی که دشمن برای سپاهش ایجاد کرد، ناامید نشد و روح امید را در سپاه خود نیز بالا برد. درواقع امید به پروردگار حامل موفقیت در کربلا و توکل رمز پیروزی بود. اهداف قیام امام حسین علیه السلام، آینده‌ای روشن، امید آفرین و زندگی بهتر است که این امر موجب تلاش و کوشش، عدم سردرگمی و سرگردانی و عدم سقوط اخلاقی خواهد بود. این امید، حرکت در مسیر پیشرفت، توجه به واقعیت‌ها، صبر و استقامت در سختی‌ها، خوش‌بینی به آینده، رضایت و توکل به خدا، توجه و بیان منصفانه مشکلات و مصائب، توجه و بیان سنت‌های الهی، اعتقاد به مهدویت و امید به انتظار، تبیین صحیح از وضعیت کنونی بیان دستاوردها و پیشرفت‌ها و رفع منفی‌گری و انفعال، عزت آرامش و بی‌نیازی از خلق را به دنبال دارد. امید به‌عنوان تکیه‌گاه زندگی و مهمترین رکن آن، هدف‌گذاری است. در این بین توجه به مولفه‌های دیگر همچون: داشتن برنامه‌ریزی دقیق، اراده قوی، شناسایی موانع و چالش‌های پیش‌رو و تحمل سختی‌ها و صبر پیشه کردن برای رسیدن به هدف مورد نظر از اهمیت فراوانی برخوردارند. اسنایدر نظریه امید خود را بر ۵ اصل بنا نهاده است:

۱. هدف که ناظر به هسته اصلی امید و امیدواری است و تمام فعالیت‌ها مختوم به آن می‌شود؛
۲. اراده برای کسب امید که ناظر به تمایل فرد و اجتماع برای دستیابی و امیدآفرینی در خود هستند؛
۳. برنامه‌ریزی که به تلاش و داشتن یک برنامه منظمی از فعالیت‌ها و اقدامات برای رسیدن به امیدواری است؛
۴. شناسایی موانع جهت رسیدن به هدف که ناظر به شناخت مانع‌ها و محدودیت‌های پیشین است؛
۵. صبر و تحمل سختی‌ها و مشقت‌ها برای رسیدن به امید و داشتن روحیه امیدواری. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در بخش مولفه‌های تربیتی امید مطابق با نظریه اسنایدر، خداآوری نقطه مشترک بود و به ترتیب مولفه‌های هدف‌گذاری (امید داشتن به خدا)، برنامه‌ریزی برای دستیابی به امید، اراده امید داشتن، صبر و تحمل سختی‌ها و شناسایی

موانع راه‌ها برای رسیدن به هدف، در کلام امامان معصوم مشهود بود؛ ایشان همچنین به مولفه‌های مرتبط با مسائل امید و امیدآفرینی به صورت طبیعی و متوازن دنبال و حوزه‌های شناختی، عاطفی و عملکردی توجه کرده‌اند. باید توجه داشت که تمرکز و دقت در کلام این امامان همام در زمینه امید و امیدآفرینی موجب می‌شود که نسل آینده و امیدآفرین جامعه، اطلاعات کاملی در مورد اهمیت امید داشتن و نحوه امیدزایی داشته باشند.

منابع

- قرآن کریم.
- احمری، حسین و مریم غلامحسین نژاد (۱۳۹۴ش)، «تاثیر امیدواری به خدا در سعادت دنیوی و اخروی فرد و عوامل دستیابی به آن»، فصلنامه بصیرت و تربیت اسلامی، سال ۱۲، ش ۳۳، ص ۵۵-۷۴.
- بهشتی، سعید و همکاران (۱۳۸۹ش)، «معنا و مولفه‌های امیدواری در متون اسلامی و روان‌شناسی مثبت‌گرا»، فصلنامه پژوهش‌های آموزش و یادگیری، سال ۸، ش ۲، ص ۱۵۷-۱۷۰.
- خارانی آرانی، مجید و همکاران (۱۳۹۴ش)، «بررسی مفهوم امید در قرآن و روایات و نقش آن در تربیت انسان»، دو فصلنامه پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۷، ش ۳.
- خلیلیان شلمزاری، محمود (۱۴۰۰ش)، «مولفه‌ها و مدل مفهومی امید بر اساس آیات قرآن کریم: خوانشی با رویکرد روانشناختی»، دو فصلنامه روانشناسی فرهنگی، سال ۵، ش ۲، ص ۱-۲۴.
- رساله حقوق امام سجاده علیه السلام، ترجمه محمد جواد خلیلی، .. انتشارات علامه وحید بهبهانی.
- شعبی، علی (۱۳۹۷ش)، بدان رحمک الله، انتشارات معارف.
- صالحی، متین (۱۳۹۳ش)، «مولفه‌های امید در اسلام چیست؟» خبرگزاری رسمی حوزه، کد خبر ۳۴۵۴۴۵.
- صحیفه سجادیه (زبور آل محمد)، ترجمه حسین انصاریان، انتشارات آیین دانش.
- عبداللهی پور، مهدی و همکاران (۱۴۰۲ش)، «آثار روان‌شناختی امید از بعد فردی و اجتماعی با تاکید بر صحیفه سجادیه»، نهمین کنگره بین‌المللی تحقیقات بین رشته‌ای در علوم انسانی اسلامی، فقه، حقوق و روانشناسی.

- فکری خطیبی، فاطمه و همکاران (۱۴۰۲ش)، «بررسی عوامل موثر بر تربیت انسان از دیدگاه امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه»، هشتمین کنفرانس ملی رویکردهای نوین در آموزش و پژوهش.
- قربانی، زهره (۱۴۰۱ش)، «ریک اسنایدر واضع نظریه امید»، ماهنامه سپیده دانایی.
- کلینی، محمد ابن یعقوب (۳۲۹ ق)، الکافی، ناشر دارالحديث.
- مجلسی، محمدتقی (۱۰۳۷ ق)، بحار الانوار، انتشارات اسلامیه.
- محققیان، زهرا (۱۳۹۶ش)، نظریه امید: راه کارهای ایجاد و افزایش امید از دیدگاه قرآن و روانشناسی مثبت گرا، قم، انتشارات پژوهشکده باقر العلوم علیه السلام.
- مفید، (۱۴۱۴ ق)، الارشاد، انتشارات دارالمفید.
- ندای امید، زیباترین نوای عاشورا (رمز و راز امیدواری در قیام سیدالشهدا) (۱۳۹۸ش)، جمعی از نویسندگان، اصفهان، معاونت پژوهش موسسه امیر بیان.
- نوری، محمد جواد (۱۳۸۶ش)، «امید و آرزو در صحیفه سجادیه»، نشر طوبی، ش ۲۴.
- Arcidiacino, C., Di Martino, S. (2017), A Critical Analysis of Happiness and Well-being. Where We Stand Now. Where We Need To Go. *Community Psychology in Global Perspective (CPCG)*, 2(1), 6-35.
- Snyder, C., R. (2002), Hope and Academic Achievement in College, *Journal of Education Psychology*, 94 (4), 820-826.
- Wei, L. and others (2024), The Development of Curriculum Basid on Happiness Theory to Improve the Hope of College Students, *World Journal of Education*, 14(1): 54.